

## Ճ Ո Ր Ո Ւ Յ Ի Ա Ր Ե Ջ Ա Ն Ը

առ — առուակ: — լ — լեռ: — լշ — լեռնաշղթայ:

(Շարունակությունը)

Է.

Լեվանայի հովիտը եւ խալխալ:

Պալխար վտակի հովտին կպած է ձորո-  
խի այն ընդարձակ, կենդրոնական հովիտը,  
որն անբաժանելի կերպով միացած է Պահլ-  
խարին եւ կոչւում է Լիվանա: ձորոխը  
այս հովտում ընդունում է ձախից Կալիկի,  
Ախթի, Օկերի, Չորի, Բիտի, Ուշշումի,  
Խորդայի առ-ները, որոնք ոռոգում են համա-  
նուն գեղերը, նրանց մացրաները, ախոռնե-  
րը, եայլաները, աւերակ բերդերն ու ամրոց-  
ները: Ապա ձորոխին միանում է Փետունջուր  
վտակը, որն սկսում է Գաղակաթիլ խրա-  
մառից, սկզբում ուղղւում է արեւելք, ապա  
թեքւում է հիսիս-արեւելք եւ նորից արե-  
ւելք, ոռոգում է Խամխալ, կամ Խալխալ  
աւանը եւ դաշտը ու խառնւում է ձորոխին:

Փետունջուր առ-ը ընդունում է ձախից  
Էյերլի լ-րից իջած ձաղմետ, Դանգլետի եւ  
Նիցգովանի, Խաչումսար լ-ից Բեդաճուր եւ  
Ջիրչեմ առներ. աջից՝ Խեճուր եւ Խեիցքար,  
որոնք բոլորն էլ ոռոգում են համանուն գե-  
ղերը, սրանց եայլաները, աւերակ բերդերը,  
ախոռներն ու մացրաները: «Փետունջուր»  
չորս-հինգ հազար տարուան անունը, պատ-  
մական այս կոչումը, որ պահպանել է ձո-  
րոխի այս վտակը, որ ոռոգել է ձորոխի ա-  
փերին հիմնած մոզպետներից մէկի աւանը-  
Խալխալը, որի անունը հասել է ակկատ-  
սումմէրների մոզպետներին եւ պատէզե-  
ներին եւ նրանց դրացիներին, աւանդաբար  
մտել է Աստուածաշնչի դրախտի նկարա-  
դրութեան մէջ եւ համարուել է դրախտի  
չորս գետերից — Փիսովն անունով: Խալ-  
խալը երեւի գոյութիւն ունեցել է Զագրոսի  
լ-ների, Անշանի Ոստանի-Խալխալի ժամանակ  
Միջագետքի եւ Հերոնների երկրի Կարգարի  
գոգւղնթաց, Գիլանի, Ուտիքի, Դարալա-  
գետի Խալխալների հետ: Քանոփոնի,  
Ստրաբոնի եւ արեւմտեան պատմագիրներին  
նկարագրածն անշուշտ այս գետն է: Կարե-  
ւի է եզրակացնել, որ ձորոխի նշանաւոր  
Ոստանի վտակի անունը չփոթել կամ ընդ-  
հանրացրել են ամբողջ գետին նրա հազուա-

դէպ այցելուները եւ Փիսովնը գրի անցնելով  
հասել է մեզ եւ համայն գրականութեան:

Ասորական սեպածեւ արձանագրու-  
թիւնները «վերին արեւմտեան ծով, Դախանի  
եւ Դալի երկիր» ասելով՝ Տայոց երկիրը,  
Եւքսինեան Պոնտոսն էին հասկանում. բայց  
այդ արձանագրութիւնները դեռ անորոշ են,  
չենք ծանրանալու դրանց վրայ: Սակայն  
այդ արձանագրութիւնների մէջ յիշուած  
Խալխալը, անկասկած ձորոխի Փետունջուր  
վտակի ամբերում հիմնուած, մինչեւ օրս կան-  
գուն եւ բնակավայր Խալխալը լինելուն տա-  
րակոյս չի մնում: Մեր հին պատմագիրները  
ձորոխի անունը չեն յիշատակում, թէեւ  
Տայոց աշխարհից, Ուղթիք եւ Կիսկիմ դա-  
ւառներից առաջացած զինուորական, քրմա-  
կան, նախարարական բազմաթիւ գործիչնե-  
րին ներբողում ու տարբողում են: Նոյն իսկ  
ձորոխի 15 մեծամեծ վտակները չուրջ կազ-  
մակերպուած ընդարձակ դաւառների մա-  
սին որոշ տեղեկութիւն, անուններ, բաժա-  
նումներ չէք կարող գտնել: Խորենացին իր  
սուր գրչի երկու խաղով տալիս է մի նկարա-  
գիր «դառնայ (վաղարշակ) առ ստորոտովն  
Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց Գիլին եւ ի մա-  
ռախլուտ տեղիս մայրեացն եւ ի լոռաւէտս,  
հաւասարելով զլեռնայինն եւ զլեռնախառն  
ի բարեխառն եւ ի գուգազեղեցիկ վայելչու-  
թեան իւրոյ թագաւորութեան, ամառնային  
ժամանակին հովանոցս պատրաստելով...»,  
բայց էլ աւելի մանրամասնութիւն զգուշա-  
նում է նկարագրել:

Եթէ Տայոց մէջ մի այսպիսի Ոստան  
չլինէր, այն էլ «Պալխարի ստորոտովն»,  
որի գոյութեան մասին, չատ հաւանական է,  
Խորենացին անձամբ լաւ տեղեկ էր, մա-  
նաւանդ որ այնտեղի քրիստոնէական տա-  
ճարի շինութիւնը, որ հեթանոսականից  
քրիստոնէականի է վերադարձուած եւ հին-  
գերորդ դարից շատ առաջ է կառուցուած,  
դժուար թէ Խորենացին այս նկարագրու-  
թիւնը տար. ուստի ակներեւ է որ մինչեւ  
հինգերորդ դարը եւ ապա չարունակաբար  
Ոստանը իր դիրքը պահպանած է եղել:

Պարթեական այս Ոստանը Գ-րդ դա-  
րումն էլ գոյութիւն ունէր, ուր Խորոզմ  
թագաւորը ձմեռն անցկացնում էր, երբ հիւր  
ընդունեց Պարսկաստանից փախստական  
Անակին, իր տոհմակից Պահլաւին: Անակը  
«Եկեալ յանգիման եղեւ թագաւորին Խորո-

վու յՈւ(դ)տի գաւառի, ի Սաղխաղ քաղաքի ի ձմեռոցս արքայութեան Հայոց»։ (Ագաթ. Բ. էջ 29, տպ. Թիֆլիս 1882 թ.)։ Անշուշտ այս Սաղխաղը Ուտի գաւառում էր, այլ Ուղթի (Օլթի), որտեղ գնտուում էին Պարթեւ-Պաշլաւների կալուածները։ Բացի Ագաթ. մեր պատմաբաններից ոչ ոք չէ չափաւորում, թէ Պարթեւները Ուտիում կալուածք ունեցել են։ Ուտին իր յատուկ նախարարն ունէր եւ ոչ մի իշխան իր ձմեռոցը չէր շինել օտարի սեփական հողի վրայ։ Մանաւանդ Ուտիի Սաղխաղը, Նուխիի արեւմտեան կողմը, Դաղստանին սահմանակից՝ այնքան հեռու է կենդրոնից, որ դժուար թէ Հայոց թագաւորը երկրի կենդրոնից այնքան հեռանար ձմեռելու համար։ Ուտիքի Սաղխաղի շրջակայքին չի նկատուում ապարանքների, դղեակների աւերակներ. այն ինչ Փետունջուրի Սաղխաղում կան նախապատմական եւ պատմական շրջանի բազմաթիւ կերտուածքներ եւ կառուցուածքներ, որտեղ թագաւորը իր չքամբով եւ սրանց ընտանիքով կարողացել է ձմեռել։ Սաղխաղը Պարթեւ-Պաշլաւների որորանը, սեփականութիւնը լինելուն համոզում կազմելուց յետոյ, պէտք է համոզուել, որ Սաղխաղի շրջակայ, մերձակայ բարեբեր եւ հարուստ երկիրները ամբողջապէս նրանց սեփականութիւնն էր կազմում։ Ուղթիք ու Կիցկա գաւառների մէջ էլ նրանք մեծ կալուածներ ունէին եւ ճորոխի Աւաղանի կապուած էին։

Նոյն իսկ Ագաթ. ի հետագայ պարբերութիւնը աւելի զօրացնում է ենթադրութիւնը. Սոսրովն ու Անակը «զամենայն ժամանակս ձմեռայնոյն ուրախութեամբ դաւուրս ցրտաշունչս սառնամանեացն անցուցանէին» Սաղխաղում։ Անկասկած Սոսրովը օտար կալուածքում ամբողջ ձմեռը չէր կարող անցնել իր հիւրերի, չքամբի, սրանց ընտանիքների, թիկնապահների, զօրքի եւ բազմաթիւ սպասաւորների հետ եւ միայն դարնան այնտեղից հեռանալ։

Դենպետ եւ թագաւոր Արշակունին եւ նրա չքամբի բոլոր անդամները առանց իրենց կանանց օտարի յարկի տակ չէին կարող մնալ ամիսներով. Զրադաշտական օրէնք եւ պարտաւորութիւն էր նոյն իսկ պատերազմի դաշտումն էլ կանայք իրենց ամուսինների հետ էին գնում։ Պսկ Հայաստանի թագաւորը, Արշակունի գահակալը ո'չ մի-

այն օրէնքների դէմ չէր կարող դործել, այլ առանց 2000 հոգով չքամբի՝ տեղից չէր կարող շարժուել։ Ուտիքի-Նուխու Սաղխաղի հեռաւորութիւնը եւ հնութիւնների բացակայութիւններն նկատի առնելով, Սեւանի լճի հիւսիս-արեւելեան լեռներում եւ Ծեղամ առուակի ափին գտան մի ինչ որ խէյ-լիխանա դեղ, ենթադրեցին, թէ դա պիտի լինի Սաղխաղը. բայց ո'չ ոք չձգտեց մօտենալու իսկական Սաղխաղին, ճորոխի Փետունջուր առուակի ափին հիմնուած այն ոստանին, որը մինչեւ օրս կրում է հնութեան ամէն նշանները։

Եթէ Անակի Հայաստան գալու պայմանները հետազօտենք, պիտի համոզուենք, որ Անակը անկասկած Փետունջուրի Սաղխաղն եկաւ, գտաւ տոհմակցին իր վիճած կալուածքում, այն վիճակում, որն իր պապերից ժառանգած սեփականութիւն էր համարում, ուր գտաւ տոհմակցին — Սոսրովին արքայական ձմեռանոցում։ Շատ որոշ է Անակի Հայաստան գալու, իր տոհմակցից Սոսրովին սպանելու նպատակը։ Թէեւ Ժլատ բայց մեզ համոզիչ փաստ է տալիս Ագաթ.ը, որն ասում է՝ թէ Անակը իր ազգակցից, ինչպէս իր թշնամուց ձգտում էր վրէժ լուծել «յիւրմէ ազգէն իբրեւ ի թշնամույ վերայ խոստանայր վրէժ խնդրել»։ Իսկ Արտաշիւրի խօսքերից աւելի պարզում է Անակի դիտաւորութիւնը — «եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ, զքնակութիւնս պարթեւական գձեր սեփական պախլան ի ձեզ դարձուցից, եւ քեզ քաղաւորութեան իմում արարից եւ երկրորդ ինձ կոչեցից»։ (Ագաթ. Բ. 29. նոյն.) Սորենացին միեւնոյն բանը կրկնում է. «Եթէ զբուն պատուական զձեր սեփական պախլան, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից, եւ զքեզ թագաւ փառաւորեցից»։ (Սոր. գիրք Բ. գլ. ԿԵ. էջ 206 Թիֆլիս 1910.)։ Այս խօսքերից պարզ է, որ Անակը Հայաստան գնաց Սոսրովին սպանելու որպէս զի սեփական պահալաւ կալուածքն ստանայ։ Սոսրովը իր տոհմով պիտի ջնջուէր, որպէս զի Արտաշիւրը կարողանար Անակին տալ ո'չ միայն վիճելի կալուածք—պահալաւ, այլ եւ թագը (անշուշտ Հայաստանի) եւ իր երկրորդը հրատարակել։ Բայց Սորենացին սոյն պարագան չի կարողանում համառօտ անցնել։ Սո-

Շատ պարզ է, որ Խոսրովի նախնիքը, երբ ստացան Հայաստանի գահն ու թագը, ի սպառ ձեռք վերցրին Բաղտրիայից, որն արքայից-արքայի սեփականութիւն էր կազմում: Ինչի՞ պիտի Անակը Հայաստանի թագաւորին սպաննէր, որպէս զի կարողա՜նար տիրել Բաղտրիային: Ինչի՞ Արտաշիւրը անմիջապէս չէր յանձնում այդ վիճելի կալուածքը Անակին, քանի որ դա իր անմիջա՜կան իշխանութեան տակն էր գտնուում: Անակը տայնպիսի հրէշային դորձ կատարելու համար յուսադրուած էր Պալխարի Բահնն ու Հայաստանի թագը ձեռք բերելու: Անակը չափաւ զիտէր, որ Սասանեան Արտաշիւրի որեւէ կալուածքին կամ Բաղտրիայի Բախին տա՛նք տնկելը կը վերջանար մի բաժակ օշա՜րակով, որ նրան կը տանէր խաւարի անդուն՜դը: Նա Բահնն ու Հայաստանի թագն էր ու՜րում կորցել Խոսրովից եւ արքայից-արքայի երկրորդ բազմոցը գրաւել Նրանեան արխարհո՞ւմ: Խորենացին Ագաթանգեղոսին ճակատող վիճակից ազատելու համար գրում էր Բ. զրջի կը, եւ կիթ. զուլաները, առանց ձնեւելու այն պարագաները, որ քարերն ու

Այս ճորը միշտ համարուել է Լիվանայի ամենաալմանականոր վայրը, ուր մարդ սպա-  
նուսմ են գոնել մի զոյգ տրեխ ոտքերից հա-  
նելու եւ օգտուելու համար: Միանգամայն

ամենաբարեբեր ձորն է, ուր աճում է նուռը, թուզը, մանաւանդ ձիթենին: Այս ձորի ամէն մի անկիւնը անառիկ, անմատչելի է եւ այստեղ են մեր պատմական Որջնիաղ եւ Երախանի (Էրիխանա) դեղ-բերդերը, ուր պարբերաբար ապաստանում էին բռնաւորները փախստականները:

Ո՛չ Պալխարի, ո՛չ էլ Փետունջուրի ու Մելոյի շրջանում հայի գիւղ կայ. 1578ին ի սպառ կոտորուած են Հայերը, որոնք այս ձորն ապաստանելով՝ միշտ հալածել տանջել էին օսմանեան կառավարիչ փաշաներին եւ միւլթի-ղաղիներին: Սակայն աւերակ բերդերի, ամրոցների եւ աղարակների չուրջը աւերակ տաճարները բազմաթիւ են: Այս գաւառներին Պալխար-Խամխալ միացած Համչէնի եւ Սեւ ծովի ափերի՝ Արխաէ, Վիցէ, Արտաշէն նաւահանգիստների եւ ձորի մէջ ապրողները բոլորն էլ հայախօս (ինչպէս իրանք ասում են հայնակ) մահմետականներ են. պահպանել են տոհմական լեզուի հետ սովորոյթ-բարքերը, բայց Խամխալի եւ Պալխարի ժողովուրդը թրքախօս է:

Լեւոնական:  
(Շարունակելի:)

ԱՅՐՊԵՏ

## ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԽՐԱՅԵԱՆ ԿՈՒՐԾԴ, Ժողով-Կէօլճիկ: Մարտի 1927:  
80, էջ 300:

«Ծովք-Կէօլճիկ»ը երկու մասի բաժնուած է. առաջինը մէջ (էջ 13—108) հեղինակը պատմական թուղթիկ ակնարկ մը կը նետէ Ծովքի վրայ: Կու տայ կարեւոր տեղեկութիւններ նորագոյն Ծովք-Կէօլճիկի կրած վերջին փոփոխութիւններու մասին: Մասամբ անձնական հետախուզութիւններու եւ մասամբ վերապրող ծովեցիներու տուած տեղեկութիւններու վրայ յեցած՝ կը ներկայացնէ հեղինակը Ծովք-Կէօլճիկը իր ամբողջ գիւղախումբերովը, հին աւերակներովն ու յիշատակարաններովը: Դժբախտաբար քանի մը սուղ էջեր միայն նուիրուած է ծովեցի Հայոց տարազին, ընտանեկան կեանքին ու աւանդական սովորութիւններուն, որոնց վրայ բաղձալի էր հոս ընթերցող ընդարձակագոյն տեղեկատուութիւններ ու

նկարագրութիւններ, քանի որ կարեւոր ծանօթութիւններ կը պակսին: Կարելի չէ՞ արդեօք, օրինակի համար, ծովեցիներու ժողովրդական բանահիւսութիւններէն (վիճակի, պարի, վարուցանքի, կալուկուտի եւն, երգերէն) գոնէ քանի մը նմոյշ ներկայացնել: Նոյնպէս հետաքրքական պիտի ըլլար տեղական լեզուէն մէկ երկու ճաշակ ընծայուած տեսնել կա՛մ խօսակցութեան եւ կա՛մ հեքեաթի ձեւի տակ: Յետոյ հեքեաթներ, առածներ, հանելուկներ. դժուար չէր թերեւս վերապրող ծովեցի մամիկներէ քաղել ու ղետեղել գրքին վերջը: Գուցէ թէ Յարգ. հեղինակը երկրորդ հատորի մը վերապահած է այս կարգի նիւթերու հրատարակութիւնը, ինչ որ ցանկալի է մեզ ենթադրել: Ծովեցիներու տնտեսական կեանքի վրայ (էջ 79—94) տրուած ծանօթութիւնները չափազանց հետաքրքրական ու գոհացուցիչ են:

Գրքին Բ. մասը (էջ 109—300) կը դրաղի Ծովքի Հայոց մտաւոր վերադարձնումը ու ազգային կազմակերպութեամբ: Կը խօսուի համաշխարհային պատերազմի ծագումի եւ անոր հայ ժողովուրդի եւ մասնաւորապէս ծովեցւոց վրայ ըրած յոռի անդրադարձումին վրայ: Հոս մանրամասնօրէն ու ակնհաստեսի գրչով կը նկարագրուին ծովեցի հայ ժողովուրդի կրած անլուր տառապանքներն ու չարչարանքները՝ նախ քան տեղահանութիւնը եւ յետոյ ամբողջական տեղահանութիւնն ու ընաճնջումը: Սոսկում կ'ազդէ մարդուն ու աչքերը կը խաւարին, երբ կը կարդայ Հայ ժողովուրդի ընաճնջումի ա՛յնքան հրէշային՝ ա՛յնքան դիւային գործադրութիւնը: Հեղինակը ինքն ալ քամած է հոգեկան ու մարմնական տառապանքի ամբողջ մրուրը: Միւթարական կէտ մը եթէ կայ գրքին այս տխուր էջերուն մէջ՝ այն ալ պատմութիւնն է քանի մը տասնեակ ծովեցիներու վերապրումին ու դրուագը բոլոր մը ծովեցի քաջելու դիւցազնական ինքնապաշտպանութեան, զոր հանդէս կը բերեն Ս. Նշան կղզւոյն վրայ (էջ 193—291):

Կը շնորհաւորենք «Ծովք-Կէօլճիկ»ի երիտասարդ հեղինակը եւ կը մաղթենք ո՛ր ի մօտոյ լոյս հանէ Ծովքի մասին ուրիշ անդրադոյն տեղեկագրութիւններ ալ, մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով անո՛ր ազգաբնակչան նիւթերուն, որոնք, աւա՛ղ, ընդ միշտ կորստեան մատնուելու վտանգի մէջ են:

Հ. ԵՓՐԵՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ